

Hoofdstuk 1

De geschiedenis van Bijbelvertalingen tot aan de Statenvertaling

Het vertalen van de Bijbel

De Bijbel is ons gegeven in een drietal talen. Het Oude Testament in het Hebreeuws en voor een heel klein deel in het Aramees en het Nieuwe Testament in het Grieks. Reeds voor het begin van de christelijke jaartelling is in Alexandrië het Oude Testament in het Grieks vertaald. Sinds Alexander de Grote het Midden-Oosten had veroverd, was Grieks de taal geworden die door een groeiend aantal mensen in de landen rond de Middellandse Zee werd gesproken. Zowel in Egypte als in Syrië was het de taal van de overheid. Dat gold later ook voor het Romeinse Rijk, zeker voor het oostelijke deel ervan.

De Griekse vertaling van het Oude Testament staat bekend als de Septuaginta. De Septuaginta heeft niet overal letterlijk vertaald. Hij draagt meer dan eens de sporen van een parafraserende vertaling. Als in het Nieuwe Testament het Oude Testament wordt geciteerd, is dat in zo'n tachtig procent van de gevallen in de vertaling van de Septuaginta, ook als die afwijkt van de ons bekende Hebreeuwse tekst. De Septuaginta werd samen met het Griekse Nieuwe Testament de Bijbel die de christenen gebruikten.

Voor het gevoel van de gewone kerkganger was de Septuaginta een geïnspireerde vertaling. Ook de kerkvader Augustinus heeft deze opvatting verdedigd. Toch bleef in de kerk het besef aanwezig dat voor het Oude Testament uiteindelijk op de Hebreeuwse tekst moest worden teruggegrepen. De kerkvader Hiëronymus sprak over de 'Hebraica veritas' (de Hebreeuwse waarheid). Uiteindelijk is alleen de Hebreeuwse brontekst van het Oude

Testament geïnspireerd. Op de vraag hoe wij dan de citaten van de Septuaginta in het Nieuwe Testament moeten zien, gaven gereformeerde theologen uit de zeventiende eeuw het antwoord dat deze citaten geïnspireerd zijn vanwege hun plaats in het Nieuwe Testament. De Septuaginta als geheel is wel een unieke vertaling die onder Gods bijzondere leiding tot stand kwam, maar daarmee nog niet geïnspireerd.

Hiëronymus heeft het Oude Testament vanuit het Hebreeuws en het Aramees en het Nieuwe Testament vanuit het Grieks in het Latijn vertaald. Er was al een Latijnse vertaling (de zogenaamde Itala of oude Latijnse vertaling), maar die was niet altijd even nauwkeurig. Ook was het Oude Testament niet vanuit het Hebreeuws maar vanuit de Griekse Septuaginta in het Latijn vertaald. De Latijnse vertaling van Hiëronymus is bekend geworden onder de naam Vulgata. De officiële naam was *versio vulgata* (letterlijk: volkse versie of volksvertaling). Welbewust vertaalde Hiëronymus in alledaags Latijn.

Ook toen het Latijn als spreektaal verdween en de kerk zich uitbreidde naar het noorden van Europa, bleef de Vulgata de Bijbel van de christelijke kerk in het Westen. Op het concilie van Trente werd in 1546 vastgelegd dat de Vulgata de Bijbel van de kerk was. Tot in de twintigste eeuw waren rooms-katholieke Bijbelvertalingen vertalingen vanuit de Vulgata. Onder supervisie van paus Clemens VII (1592-1605) was een herziening van de Vulgata tot stand gekomen. Die werd als officiële editie gehanteerd. Deze staat bekend als de Vulgata Clementina. Zonder dat het besluit van Trente werd herroepen – iets wat gezien de rooms-katholieke opvatting over de betekenis van concilies onmogelijk is – zijn rooms-katholieke Bijbelvertalingen die vanaf de twintigste eeuw zijn vervaardigd gebaseerd op de teksten in de brontalen (Hebreeuws, Aramees en Grieks).

In 1906 publiceerde de Apologetische Vereniging Petrus Canisius een vertaling van de vier evangeliën en het boek Handelingen vanuit het Grieks. Deze uitgave staat bekend als het Canisiusbijbeltje.

De vertaling van het gehele Nieuwe Testament vanuit het Grieks volgde in 1929, terwijl in 1939 de vertaling van het Oude Testament vanuit het Hebreeuws en het Aramees werd voltooid. De volledige vertaling van de Bijbel werd bekend als de Canisiusbijbel. In 1948 verscheen van de gehele vertaling een tweede druk. Deze vertaling is de eerste Nederlandse rooms-katholieke vertaling die niet uitgaat van de Vulgaat, maar van de Hebreeuwse, Aramese en Griekse grondteksten.

Het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) gaf met de constitutie *Verbum Dei* (1965) daarvoor in feite officieel de ruimte. De tweede Nederlandse rooms-katholieke Bijbelvertaling die vanuit de brontalen was vertaald, was de Willibrordvertaling. Deze werd tussen 1961 en 1975 vervaardigd. Terwijl de Canisiusbijbel zich in enkele gevallen nog oriënteerde op de Vulgata, gold dit niet voor de Willibrordvertaling. Voor de periode tussen 1939 en de verschijning van de Willibrordvertaling in 1975 kan men de Canisiusbijbel beschouwen als ‘de’ rooms-katholieke vertaling. Het is ook de laatste vertaling waaraan uitsluitend rooms-katholieke Bijbelwetenschappers hebben meegewerkt.

Samen met het Nederlands Bijbelgenootschap gaf de Katholieke Bijbelstichting Groot Nieuws voor U uit. Dat is een vertaling van het Nieuwe Testament in de omgangstaal. In 1983 volgde de Groot Nieuws Bijbel in een editie met en één zonder de apocriefe boeken. De laatste was voor protestantse lezers bedoeld.

De Bijbel in Gewone Taal, die in 2016 verscheen, kan als de opvolger worden gezien van de Groot Nieuws Bijbel, zij het dat de laatste Bijbelvertaling uitsluitend een project was van het Nederlands Bijbelgenootschap. Dat geldt niet van de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV). Dit is een interconfessionele Bijbelvertaling die nadrukkelijk bedoeld is voor het gebruik in erediensten. Dit najaar verschijnt een vernieuwde versie: de NBV21. Die neemt de verdere ontwikkeling van de taal mee, maar heeft ook de kritiek verwerkt dat men nogal vrij omsprong met de brontekst en onnodig te weinig concordant vertaalde.

Vertalen uit de brontalen

Tekstedities van het Oude Testament

In de late middeleeuwen komt de beweging van de renaissance op. Men wil terug naar de bronnen van de Europese cultuur. Voor de Bijbel betekent dit dat men terug wil naar de Bijbel in de brontalen. Na de val van Constantinopel in 1453 waren tal van Griekse geleerden naar het Westen uitgeweken. Zo nam in de kerk van het Westen de kennis van het Grieks toe. Christelijke geleerden gaan ook bij Joodse geleerden in de leer om zich het Hebreeuws eigen te maken. We spreken wel van het Bijbels humanisme. Door de bestudering van het Oude Testament in het Hebreeuws en het Aramees en het Nieuwe Testament in het Grieks werden geleerden zich bewust van de gebreken van de Vulgata. Sommige opvattingen die binnen de Rooms-Katholieke Kerk werden gehuldigd, konden wel vanuit de Vulgata, maar niet vanuit de Bijbel in de brontalen worden gerechtvaardigd.

Met de uitvinding van de boekdrukkunst werd het mogelijk gedrukte versies van het Oude Testament in het Hebreeuws en het Aramees en van het Nieuwe Testament in het Grieks te vervaardigen. De eerste gedrukte uitgave van het Oude Testament in het Hebreeuws verscheen in 1488. Deze was verzorgd door Joshua Solomon ben Israel Nathan Soncino. Voor het Oude Testament is vooral de zogenaamde rabbijnenbijbel van belang. De eerste editie werd in 1516-1517 in Venetië door Daniël Bomberg gedrukt. Naast de Hebreeuwse tekst (de zogenaamde Masoretische tekst; afgekort als MT) bevatte deze uitgave de Targoemim, een verzameling vertalingen van het Oude Testament in het Aramees, en middeleeuwse Joodse commentaren.¹

---

1. De masoreten zijn middeleeuwse Joodse geleerden uit Galilea en Babel die de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament, die oorspronkelijk alleen uit consonanten (medeklinkers) bestond, van vocalen (klinkers) en accenttekens (punctuatie) en nog andere aantekeningen voorzagen. Het bekendste vocalisatiesysteem is van de masoreten uit Tiberias. Mens spreekt van de Tiberische vocalisatie. Evenals eigentijdse

De Statenvertalers hebben de rabbijnenbijbel gebruikt in de uitgave die door Johannes Buxtorf is verzorgd. Deze kwam in 1618-1619 van de pers. Daarnaast hadden zij de beschikking over de Miqdasj YHWH (1534-5; tweede druk: 1546) van Sebastianus Munsterus. Dit was een interlineaire Bijbel met zowel de Hebreeuwse tekst als een Latijnse vertaling. Elke geleerde in de zeventiende eeuw bezat deze Bijbeluitgave.

Ook raadpleegden zij de Antwerpse Biblia Regia of Antwerpse Polyglot. Deze uitgave werd tussen 1568 en 1573 in Antwerpen door Christoffel Plantijn gedrukt. Voor de wetenschappelijke begeleiding had Filips II zijn huiskapelaan Benedictus Arias Montanus naar Antwerpen gezonden. De Biblia Regia bestaat uit acht delen. De eerste vier delen bevatten het Oude Testament. De linkerpagina heeft twee kolommen met het Hebreeuwse origineel en de Vulgata, de buitenzijde van de rechterpagina heeft dezelfde tekst in het Grieks (de zogenaamde luciaanse recensie van de Septuaginta). Op de binnenzijde van de rechterpagina staat een Latijnse vertaling van de Septuaginta.

Onder deze kolommen staat een Aramese versie (Targoemim) op de linkerpagina en een Latijnse vertaling hiervan op de rechterpagina. Het vijfde deel bevat het Nieuwe Testament in het Grieks en het Syrisch (Pesjitta) elk met een Latijnse vertaling en een vertaling van het Syrisch in het Hebreeuws. Het zesde deel geeft de complete Bijbeltekst in het Hebreeuws en het Grieks weer als een interlineaire versie waarbij de Latijnse vertaling tussen de regels is gedrukt. De Latijnse vertaling was van de hand van Benedictus Arias Montanus. Dit zesde deel is ook afzonderlijk gedrukt en was onder geleerden een veelgebruikte uitgave van het Oude Testament. De laatste twee delen van de Biblia Regia

---

Bijbelvertalers hebben de Statenvertalers een uitgave van de Hebreeuwse tekst met dit vocalisatiesysteem gebruikt. Het is nauwkeuriger dan andere vocalisatiesystemen. Het is een goede regel niet lichtvaardig af te wijken van de vocalisatie en punctuatie van de masoreten. Echter, hun vocalisatie en punctuatie heeft niet dezelfde waarde als de consonantentekst.

zijn het ‘Apparatus’: een verzameling commentaren en toelichtingen.²

Eigentijdse Bijbelvertalingen baseren zich op de Biblia Hebraica Stuttgartensia. Dat is een heruitgave van een van de oudste Hebreeuwse handschriften, de zogenaamde Codex Leningradensis. Deze uitgave heeft een zeer uitgebreid tekstkritisch apparaat. De masoreten gaven in de door hen verzorgde handschriften aan waar zij een woord van andere klinkers voorzagen dan op grond van de tekst met enkel de medeklinkers kon worden verwacht.³ In het tekstkritisch apparaat van de Biblia Hebraica Stuttgartensia hebben deze opmerkingen een plaats gekregen. Ook wordt aangegeven als Hebreeuwse handschriften van de Codex Leningradensis een afwijkende lezing bieden.

Daarnaast laat het tekstkritisch apparaat zien waar de Septuaginta, Targoemim, Pesjitta en de Vulgata een vertaling bieden die niet kan worden gebaseerd op de Masoretische tekst. Vaak gaat het dan om een andere vocalisatie of heeft men een consonant anders gelezen. Het kan ook dat men een consonant meer of minder las. De tekstedities van het Oude Testament die de Statenvertalers raadpleegden, waren gebaseerd op meerdere Hebreeuwse handschriften. Tussen de Hebreeuwse tekstedities die de vertalers gebruikten en de Biblia Hebraica Stuttgartensia bestaan geen significante verschillen.⁴

Het volgen van de Masoretische tekst

Ik noem daarvan als voorbeeld Jesaja 49:5. Het gaat hier om een tekst waar de masoreten iets anders willen lezen dan de consonantentekst doet vermoeden. Het verschil betreft niet de vocalisatie, maar is puur een consonant. Het gaat om verschillen die wel zichtbaar, maar niet hoorbaar zijn en zo kunnen worden ver-

---

2. Willem van Oranje schonk in 1575 een exemplaar aan de Leidse universiteit.

3. Men spreekt van *qetiv* (het geschrevene) en *qere* (het gesproken/gelezene).

4. Vgl. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, 341v.

klaard. De masoreten willen niet *lo* (לֹ) (niet) lezen, maar *lo* (לו) (voor/tot Hem). Als hier de masoreten worden gevolgd, moet Jesaja 49:5b zo worden vertaald: ‘En Israël zal tot Hem vergaderd worden en Ik zal verheerlijkt worden in de ogen des HEEREN.’⁵ De Statenvertaling leest: ‘Maar Israël zal zich niet verzamelen laten; nochtans zal Ik verheerlijkt worden in de ogen des HEEREN.’⁶ In het licht van Jesaja 49:6, waar we lezen dat de Knecht des HEEREN de stammen van Jakob opricht en weder brengt, moet men ongetwijfeld de masoreten volgen. Het gaat hier niet over de ongehoorzaamheid van Israël, maar over zijn herstel. De kanttekening geeft nog wel een alternatieve vertaling: ‘En Israël dat niet verzameld wordt, opdat Ik verheerlijkt worde in de ogen des Heeren.’ Er wordt bovendien nog opgemerkt dat ‘Israël dat niet verzameld wordt’ het volk Israël in de verstrooiing is.

In enkele gevallen weken de Statenvertalers heel welbewust van de Masoretische tekst af, ook als die goed te vertalen is. Daar had men dan theologische redenen voor. Men volgde dan de Septuaginta. Dit is een praktijk die wij ook zien bij andere Bijbelvertalers. Dat geldt bijvoorbeeld bij Psalm 45:7-8. In Psalm 45:7 gaven de masoreten met hun accenttekens aan dat zij ‘God’ niet als aanspraak van God (vocatief) gelezen wilden hebben maar als bijvoeglijk naamwoord.⁷ Zij wilden kennelijk niet dat de messiaanse vorst als ‘God’ werd aangesproken. Wie de accenttekens van de Masoretische Hebreeuwse tekst volgt moet vertalen ‘uw goddelijke troon’. Echter, deze combinatie is zeer ongewoon en dan ook onwaarschijnlijk. Terecht volgen de Statenvertalers hier de Septuaginta en vertalen zij ‘Uw troon, o God’.

---

5. De Septuaginta heeft de consonantentekst hier op dezelfde wijze begrepen als de masoreten. Die vertaalt: καὶ Ἰσραὴλ πρὸς αὐτὸν συναχθήσονται καὶ δοξασθήσονται ἐναντίον κυρίου.

6. Zij konden zich hiervoor beroepen op de Vulgata. Die vertaalt: ‘et Israhel non congregabitur’.

7. ׀יִשְׂרָאֵל ׀אֵלֹהִים.

Ook in Psalm 45:8 volgen de Statenvertalers niet de accenttekens van de Masoretische Hebreeuwse tekst. In Psalm 45:8b geven de Masoretische accenttekens aan dat men zo moet lezen: ‘God, uw God heeft u gezalfd.’⁸ Ook hier vat de Septuaginta de eerste keer dat de naam ‘God’ wordt gebruikt deze als een aanspraak (vocatief) op. Zij vertalen daarom ‘o God, uw God heeft u gezalfd’. Zij gaan er zowel in Psalm 45:7 als 45:8 van uit dat de messiaanse koning als God wordt aangesproken. De Statenvertalers volgen hier de Septuaginta. Zowel in Psalm 22:17 als in Psalm 45:7-8 zien we dat alle vertalingen tot aan de negentiende eeuw hier meegaan met de Septuaginta. De vertalers stonden met deze keuzen dus niet alleen.

Een enkele keer hebben de Statenvertalers aansluitend bij eerdere vertalingen de Septuaginta gevolgd, ook waar de Masoretische tekst heel goed te vertalen is en er geen enkele theologische reden is daarvan af te wijken.⁹ Ik geef een aantal voorbeelden. Ik begin met Hosea 14:1. Volgens de Masoretische tekst moet men vertalen: ‘Samaria is schuldig.’ Zich oriënterend op de Septuaginta heeft men echter vertaald: ‘Samaria zal woest worden.’ De vertaling van de Septuaginta gaat ervan uit dat één medeklinker niet moet worden gelezen.¹⁰ In navolging van de Vulgata volgen alle Bijbelvertalingen uit de zestiende en zeventiende eeuw hier de Septuaginta. Dat geldt ook voor de Statenvertaling. In geen van de gevallen waar de Statenvertalers afwijken van de

8. הַיְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה יְהוָה.

9. Ps. 84:7 is een voorbeeld waar Luther – en in navolging van hem de Deux-Aesbijbel – de Septuaginta volgt, maar de Statenvertalers de Masoretische Hebreeuwse tekst. De Septuaginta heeft niet gelezen אֶבְרָכָה אֶבְרָכָה maar אֶבְרָכָה אֶבְרָכָה. In plaats van een *aleph* leest men een *hē*. Daarom vertaalt de Deux-Aesbijbel niet ‘dal der moerbezenbomen’ maar ‘iammerdael’. De Lutherbijbel heeft hier ‘Jammertal’. Het feit dat de Statenvertalers in Ps. 84:7 de Masoretische Hebreeuwse tekst volgden en niet de Septuaginta, betekende wel dat in zondag 9 van de Heidelbergse Catechismus niet meer een toespeling op Psalm 84 wordt gehoord.

10. De MT heeft אֶבְרָכָה. De Septuaginta leest אֶבְרָכָה. Ook de Vulgata volgt hier de Septuaginta. Die vertaalt met *pereat*.

Masoretische tekst, staan zij alleen. Wanneer zij in afwijking van de Masoretische Hebreeuwse tekst de Septuaginta volgen, sluiten zij altijd aan bij eerdere vertalingen.

Een tweede voorbeeld is Psalm 51:3. Volgens de Masoretische tekst moet worden gelezen: ‘Delg mijn *overtredingen* uit.’ Dat blijkt uit de klinkers (vocalen) die zij bij het woord ‘overtreding’ hebben geplaatst. De Statenvertalers hebben echter: ‘Delg mijn *overtreding* uit.’ Als bij het bewuste Hebreeuwse woord andere klinkers worden geplaatst, kan dit zo worden vertaald. De Statenvertalers volgen ook hier de Septuaginta. Op zijn beurt sloot de Vulgata daar weer bij aan.¹¹ Alle zestiende- en zeventiende-eeuwse vertalingen hebben hier het enkelvoud. Bij Psalm 51:3 kan het zijn dat men hier bij de Septuaginta aansloot omdat het een bij het volk zeer bekende tekst was.

Er zijn enkele gevallen waar de Masoretische tekst niet gevolgd wordt, waarbij de enige verklaring is dat het gaat om een vergissing. Een voorbeeld is Genesis 47:11. In de Statenvertaling opent dit vers met de woorden: ‘En Jozef bestelde voor Jakob en zijn broeders woningen.’ Volgens de Masoretische tekst moet echter vertaald worden: ‘En Jozef bestelde voor zijn vader en zijn broeders woningen.’¹² In Exodus 32:10 lezen we in de Statenvertaling: ‘En nu, laat toe dat Mijn toorn tegen hen ontsteke en hen vertere.’ Echter, op grond van het Hebreeuws moet worden gelezen: ‘En nu, laat toe dat Mijn toorn tegen hen ontsteke en Ik hen vertere.’¹³ De afwijkingen in de vertalingen doen niet af aan de boodschap van de oorspronkelijke tekst, maar het blijven vertaalfouten.

Een enkele keer wisten de vertalers niet goed raad met de Masoretische tekst. Zij vertalen 1 Samuël 13:21 als volgt: ‘Maar zij hadden tandige vijlen tot hun houwelen, en tot hun spaden, en

---

11. De Masoretische Hebreeuwse tekst heeft פְּשָׁעֵי. De Septuaginta vertaalt met ἀνομιμα en heeft blijkbaar פְּשָׁעֵי gelezen. De Vulgata heeft hier *iniquitatem meam*.

12. Het Hebreeuws heeft hier: וַיִּשָׁב יוֹסֵף אֶת-אֲבִיו וְאֶת-אֶתְחָי.

13. Het Hebreeuws heeft hier: וַעֲתָה הַיְנִיחָה לִּי וְהִרְאֵפִי בָהֶם וְאֶכְלֵם.

tot de drietandige vorken, en tot de bijlen, en tot het stellen der prikkelen.’ In deze tekst vinden we twee Hebreeuwse woorden die maar eenmaal in het Hebreeuws voorkomen. Het gaat om *petsīrāh* (פְּטִירָה) en *pīm* (פִּימ). Gebaseerd op de context moet *petsīrāh* aan ‘prijs’ verwant zijn. Van *pīm* is bekend geworden dat het een gewichtsaanduiding is en wel twee derde van een sikkel.¹⁴ De vertaling moet zijn: ‘De prijs was twee derde sikkel voor ploegscharen en hakken, en een derde sikkel voor bijlen en ossenprikken.’

Bij woorden die slechts eenmaal in het Hebreeuws voorkomen, hebben de Statenvertalers terecht veel waarde gehecht aan de zienswijze van de Septuaginta. Echter, zij hebben de Septuaginta hier ook weleens gevolgd waar er redenen zijn dat niet te doen. Dat geldt bijvoorbeeld voor het woord *sjètsèf* (שֶׁטֶף) in Jesaja 54:8. De Septuaginta gaat ervan uit dat het woord als ‘klein’ moet worden opgevat. De Statenvertalers hebben hier met de Vulgata de Septuaginta gevolgd en vertalen daarom ‘een kleine toorn’. Veel waarschijnlijker is dat *sjètsèf* (שֶׁטֶף) een variant is van *sjètèf* (שֶׁטֶף). Dat woord betekent ‘vloed’. Daarom moet er niet ‘kleine toorn’ maar ‘vloed van toorn’ worden vertaald.

Tekstedities van het Nieuwe Testament

Het eerste gedrukte Griekse Nieuwe Testament verscheen in 1516. Deze uitgave was verzorgd door Erasmus. Erasmus heeft nog een aantal edities van het Griekse Nieuwe Testament verzorgd en daarbij verbeteringen aangebracht. Zijn uitgave is gebaseerd op zes Griekse handschriften. Op een na vertegenwoordigen die alle het zogenaamde Byzantijnse teksttype. Dit teksttype wordt aangeduid als de Meerderheidstekst. Robert Estienne (1503-1559), die bekendstaat als Stephanus, verzorgde een vierde editie van het Griekse Nieuwe Testament, terwijl Theodorus

---

14. Koehler en Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, II, 926.

Beza (1519-1604), de opvolger van Calvijn, negen edities verzorgde. Hij voorzag de uitgave op grond van handschriften die hij raadpleegde van een uitgebreide collectie van varianten. Die werden in voetnoten geplaatst.

Deze tekstedities hebben de naam *Textus Receptus* (Overgeleverde Tekst) gekregen. Van belang is te beseffen dat tussen de verschillende edities verschillen zijn, al zijn die maar klein.¹⁵ De uitdrukking *Textus Receptus* werd feitelijk terloops gebruikt in het ‘Woord vooraf’ dat de gebroeders Elzevier uit Leiden in hun uitgave van 1633 gebruikten. Ze werd de aanduiding voor de teksteditie die via Beza en Stephanus terugging op Erasmus. Voor de latere uitgaven werden meer handschriften geraadpleegd dan de zes waartoe Erasmus toegang had bij zijn eerste uitgave.

De Statenvertalers hebben de editie van 1567 van Beza als uitgangspunt genomen en de revisoren de editie van Beza van 1588/89. Echter, ook andere tekstedities zijn geraadpleegd.¹⁶

Ook de Herziene Statenvertaling heeft zich voor het Nieuwe Testament op de *Textus Receptus* gebaseerd. Andere eigentijdse Bijbelvertalingen nemen zonder uitzondering de uitgave van Nestle-Aland van het Nieuwe Testament als uitgangspunt. Daarvan verscheen inmiddels de 28^e editie. De uitgave van Nestle-Aland kent grote waarde toe aan een tweetal handschriften van het Alexandrijnse teksttype, namelijk de Sinaïticus en de Vaticanus, en daarnaast aan papyri.¹⁷

---

15. De *Textus Receptus* is gebaseerd op een aantal handschriften uit de Byzantijnse teksttraditie en uit Codex I, die tot de Caesareaanse teksttraditie wordt gerekend. In de handschriften waarover Erasmus beschikte, kwamen de laatste verzen van Openbaring niet voor. Hij vertaalde deze verzen zelf vanuit het Latijn in het Grieks voor zijn uitgave van het Nieuwe Testament. Zo kwamen de woorden *apo biblou tès zooès* (ἀπὸ βιβλίου τῆς ζωῆς/van het boek des levens) in de *Textus Receptus*. Ze worden door geen enkel Grieks handschrift ondersteund. Alle handschriften hebben *apo tou xulou tès zooès* (ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς/van het hout/de boom des levens). Ze komen uit de toenmalige editie van de Vulgata. Deze heeft hier *de libro vitae*.

16. De Kooter, *In de studeervertrekken van de Statenvertalers*, 228.

17. Bij de papyri gaat het om Bijbelpassages of fragmenten die niet geschreven zijn

In latere edities van Nestle-Aland wordt wel meer aandacht gegeven aan de Meerderheidstekst dan in eerdere edities. De verschillen tussen de Textus Receptus en de edities van Nestle-Aland zijn veel en veel groter dan de onderlinge verschillen tussen de diverse uitgaven van de Textus Receptus. Overigens zijn de verschillen tussen de edities van de Textus Receptus en de uitgaven van Nestle-Aland nergens zo groot dat ze tot verschillen in theologie leiden.

Individuele teksten worden verschillend weergegeven. Zo moet volgens Nestle-Aland 1 Timotheüs 3:16 worden vertaald met ‘Hij is geopenbaard in het vlees’, maar volgens de Meerderheidstekst en de Textus Receptus met ‘God is geopenbaard in het vlees’. De tekst 1 Johannes 5:8 staat bekend als het *comma johanneum*. Deze tekst komt slechts in enkele handschriften voor die behoren tot de Meerderheidstekst. In de oorspronkelijke kanttekening van de vertalers van de Statenvertaling op dit vers klinkt nadrukkelijker dan in de uiteindelijke versie door dat deze tekst niet in alle handschriften is te vinden. De revisoren hebben hier de oorspronkelijke kanttekening ingekort.¹⁸

In de editie van 1517 had Erasmus deze tekst nog niet opgenomen. In een latere editie kreeg hij wel een plaats. Echter, ook wie het Nieuwe Testament in een editie van Nestle-Aland leest,

---

op perkament maar op papyrus (papier). In een vochtig klimaat worden teksten geschreven op papyrus snel aangetast. Dat verklaart dat vrijwel alleen in Egypte papyrusfragmenten van de Bijbel zijn gevonden. Vanaf de negentiende eeuw worden deze papyri in kaart gebracht. De Sinaïticus is een codex die eeuwenlang werd bewaard in het Sint Catharinaklooster op het Sinaïtisch schiereiland. In 1844 kwam Constantin von Tischendorf achter het bestaan van deze codex. Van meet af aan zag hij er grote waarde in. Tegenwoordig wordt het grootste deel van deze codex in de British Library in Londen bewaard. De Vaticanus ontleent zijn naam aan het feit dat hij wordt bewaard in de bibliotheek van het Vaticaan. Daar wordt het manuscript sinds de vijftiende eeuw bewaard. Erasmus wist van het bestaan van deze codex, maar hij en anderen zagen in die tijd de waarde er niet van in. Dat veranderde in de negentiende eeuw. De codex zelf stamt evenals die van de Sinaïticus uit de vierde eeuw.

18. Van Miert, ‘De Statenvertaling (1637)’, 427-428.

zal geen andere kijk krijgen op de godheid van Christus of op de Drie-eenheid dan wie de Textus Receptus leest. De totaalboodschap van het Nieuwe Testament blijft gelijk. Dat wil niet zeggen dat er geen redenen zijn om aan de Meerderheidstekst vast te houden. Jacob van Bruggen heeft al heel wat jaren geleden een instructief boekje geschreven waarin hij argumenten noemt waarom aan de Meerderheidstekst de voorkeur moet worden gegeven. Niet onbelangrijk acht hij dat dit teksttype door ruim tachtig procent van de handschriften wordt vertegenwoordigd.¹⁹ Een uitgebreidere verdediging van de Meerderheidstekst heeft de Amerikaanse nieuwtestamenticus Wilbur N. Pickering gegeven.²⁰

Bijbelvertalingen in het Nederlands voorafgaand aan de Statenvertaling

Al in de middeleeuwen ontstonden vertalingen van gedeelten uit de Bijbel en zelfs van de gehele Bijbel.²¹ De vertalingen waren gemaakt vanuit de Vulgata. Rond 1200 werden de vier evangeliën in het Zuid-Nederlands vertaald, een variant van het Diets. De Delftse Bijbel van 1477 was de eerste gedrukte Bijbel in Nederlandse vertaling. Het ging om het Oude Testament zonder de Psalmen. De reden daarvan was dat van de Psalmen en het Nieuwe Testament meerdere handschriften in een Nederlandse vertaling in omloop waren. De Reformatie gaf een krachtige stoot aan het vertalen van de Bijbel in de landstalen. Daarbij werd niet de Vulgata maar de Bijbel in de brontalen als uitgangspunt genomen. De Reformatie stond in dit opzicht op de schouders van de renaissance met zijn ideaal: terug naar de bronnen (*ad fontes*). Toegepast op de bronteksten van het Oude en Nieuwe

---

19. Van Bruggen, *De tekst van het Nieuwe Testament*.

20. Pickering, *The Identity of the New Testament Text*.

21. Gillaerts e.a., *De Bijbel in de Lage Landen*, 46-202.

Testament spreken we dan van Bijbels humanisme. Erasmus is een voorbeeld van zo'n Bijbelse humanist.

De Rooms-Katholieke Kerk heeft nooit met pauselijk gezag een algemeen geldend verbod uitgevaardigd op het lezen van de Bijbel door leken. Wat de Rooms-Katholieke Kerk verbood was het lezen van Bijbelvertalingen die niet kerkelijk waren goedgekeurd. Waar men beducht voor was, waren de inleidingen op de Bijbelboeken en de kanttekeningen. Het concilie van Trente nam geen beslissing over de toelaatbaarheid van het vertalen van de Bijbel in de volkstaal.

Ongetwijfeld was dat welbewust, omdat de deelnemers van het concilie hier verschillend over dachten. Het concilie wilde Bijbelvertalingen in de volkstaal niet bevorderen, maar aan een verbod kleefde zeker voor bepaalde landen grote bezwaren. Feitelijk liet deze houding de legitimiteit van het vertalen van de Bijbel over aan lokale overheden en geestelijkheid. Dat neemt niet weg dat de Romeinse inquisitie wel een regelrecht verbod uitvaardigde. Een beleid dat ook door de Spaanse inquisitie werd gevolgd. In de Zuid-Europese landen Italië, Spanje en Portugal is het verbod op het lezen van de Bijbel in de volkstaal eeuwenlang geëffectueerd.

Alleen al door de aanwezigheid van vele protestanten was een dergelijk verbod in Centraal- en Noordwest-Europa onmogelijk. Het zou betekenen dat rooms-katholieke leken naar protestantse Bijbelvertalingen zouden grijpen. Vaak door tussenkomst van pauselijke nuntii kreeg men toestemming om kerkelijk goedgekeurde Bijbelvertalingen te vervaardigen. In de Nederlanden werd een aantal Bijbelvertalingen op de Index van Leuven gezet. Dan ging het onder andere om de Liesveltbijbel. Een Nederlandse Bijbelvertaling die de goedkeuring van de theologen van de universiteit van Leuven wel kon wegdragen verscheen in 1548 bij Bartholomeus van Grave. Ze was verzorgd door Nicolaus van Winghe.

De eerste Nederlandse vertaling van alle Bijbelboeken verscheen in 1526 in Antwerpen. Ze werd op de markt gebracht door Jacob van Liesvelt. Het Oude Testament was een Nederlandse vertaling van de Lutherbijbel van 1523, voor zover die beschikbaar was. Omdat in 1526 nog niet het gehele Oude Testament door Luther was vertaald, was een deel van het Oude Testament uit het Latijn in het Nederlands vertaald. Het Nieuwe Testament was een vertaling van de tweede editie van Luthers Nieuwe Testament van december 1522.

In doopsgezinde kringen vond de Biestkensbijbel brede ingang. Aansluitend bij in doopsgezinde kring al verzorgde uitgaven van het Nieuwe Testament gaf Nicolaes Biestkens in 1560 in Emden een volledige Bijbel uit. De Liesveltbijbel was als grondslag genomen. Er zijn aanwijzingen dat voor de vertaling van het Nieuwe Testament in de Biestkensbijbel de Griekse brontekst is geraadpleegd.

Overtuigd van het feit dat de Bijbel beter vertaald kon en moest worden vatte de Gentse calvinist Jan Utenhove het plan op om het Nieuwe Testament zo letterlijk mogelijk uit de Griekse brontekst te vertalen. Deze vertaling kwam in 1556 in Emden bij Gillis van der Erven uit. De vertaling bleek geen succes. De gebruikte taal was gekunsteld en bleek te ver van het gewone kerkvolk af te staan. De uitgever besloot in een alternatief te voorzien. Het Nieuwe Testament werd door Johannes Dyrkinus gereviseerd. Hij probeerde zo veel mogelijk de letterlijkheid van Utenhove te handhaven, maar streefde wel naar begrijpelijk Nederlands en zo naar meer aansluiting bij de reeds bestaande vertalingen. Deze vertaling van het Nieuwe Testament kwam in 1559 uit.

Ondertussen had op initiatief van Gillis van der Erven Godfried van Wingen een nieuwe vertaling van het Oude Testament vervaardigd. Die was een herziening van de Liesveltbijbel met behulp van de Züricher Bijbel en de editie van 1554 van de Lutherbijbel. Deze vertaling van het Oude Testament, gecombineerd met de vertaling van Dyrkinus van het Nieuwe Testament, kwam

in 1562 uit. Ze werd bekend als de Deux-Aesbijbel. Tot aan de komst van de Statenvertaling was de Deux-Aesbijbel bij uitstek de Bijbelvertaling van de Nederlandse gereformeerden.

Een belangrijk taalkundig verschil met de Statenvertaling is dat wij in de Deux-Aesbijbel ‘ghij’ en ‘u’ voor de tweede persoon meervoud vinden en ‘du’ voor de tweede persoon enkelvoud.

Van belang is nog op te merken dat er van de Deux-Aesbijbel meerdere versies zijn. De Leidse predikant Petrus Hackius verzorgde een herziene uitgave van de Deux-Aesbijbel. Hij verving de oude kanttekeningen die gebaseerd waren op de Maagdenburgse Lutherbijbel in het Oude Testament voor die van de Bijbel van Genève en in het Nieuwe Testament gebruikte hij de aantekeningen van Augustin Marolat. Ook deze uitgave is nog weer een aantal malen herzien. Belangrijk is de uitgave van 1617 waarin de Franeker hoogleraar Sixtinus Amama het Oude Testament verzorgde en de Zeeuwse predikant Herman Faukelius het Nieuwe Testament.²² Door hun nauwere aansluiting bij de brontekst dan de vorige edities van de Deux-Aesbijbel hebben zij de Statenvertaling voorbereid.

De vertaalwijze van Luther

Luthers ambitie was dat zijn vertaling in alle Duitse vorstendommen begrepen zou worden. Daarom gebruikte hij schrijftaal en richtte hij zich, in de traditie van Quintilianus, naar het Duits van de elite, dat minder regionaal bepaald was: de Saksische kanselarijtaal.²³ Dat is de ‘gemeine deutsche Sprache’. Ten onrechte

---

22. Tukker, *Een verborgen schat in den acker*, 19-22, 30-31, 36v.; Van Heteren en Rijken, ‘Totstandkoming van de Statenvertaling’, in: Van der Haar en De Koning (red.), *Niets kan haar glans verdoven*, 23, 36.

23. ‘Ich habe keine gewisse, sonderliche, eigene Sprache im Deutschen, sondern brauche der gemeinen deutschen Sprache, dass mich beide, Ober- und Niederländer verstehen mögen. Ich rede nach der sächsischen Canzeley, welcher nachfolgen alle Fürsten und Könige in Deutschland. Alle Reichsstädte und Fürsten-Hofen schreiben nach der sächsischen und unsers Fürsten Canzeley, darum ists auch

wordt het weleens zo voorgesteld dat Luther de taal van de man in de straat gebruikte, terwijl de Statenvertalers welbewust een verheven taal hanteerden. Deze voorstellingswijze is naar twee kanten toe onjuist. Zij doet zowel Luther als de Statenvertaling geen recht. Wie denkt dat Luther heel vrij heeft vertaald, komt teleurgesteld uit. Dat geldt ook als men de gedachte heeft dat de Statenvertalers zo letterlijk als maar mogelijk is te werk zijn gegaan.²⁴

In een brief die Luther schreef over het vertalen van de Bijbel, gaf hij aan dat hij wilde luisteren hoe mensen op straat de dingen zeiden. Daarmee bedoelde hij echter niet dat hij straattaal wilde gebruiken, maar dat hij latinismen wilde vermijden. Latinismen die nog in de eerste uitgaven van de Lutherbijbel zijn te vinden, zijn uit latere uitgaven verdwenen.²⁵ Niet alleen het Duits, maar ook de andere volkstalen hebben zich met horten en stoten van het Latijn geëmancipeerd.

Hetzelfde streven naar purisme in taal zien we bij de Statenvertalers. Zij wensten zo min mogelijk latinismen en aan het Frans ontleende woorden op te nemen in hun vertaling. De taal van de Statenvertalers staat in het kader van het streven dat er in de eerste helft van de zeventiende eeuw was om het Nederlands op het niveau van het Latijn te brengen.²⁶ Ook germanismen die nog in de Deux-Aesbijbel zijn te vinden, keren niet terug in de Statenvertaling. Luthers beroep op het gewone volk had betrekking op de verstaanbaarheid. Dat was ook voor de Statenvertalers een belangrijk uitgangspunt. De kritiek van Nederlandse gereformeerde theologen op de Deux-Aesbijbel betrof niet het taalgebruik.

---

die gemeinste deutsche Sprache.' *Tischreden*, 1. Band (D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe), Weimar 1912, No. 1040.

24. Zo ook ten onrechte Gillaerts e.a., 'Algemene inleiding', in: *De Bijbel in de Lage landen*, 28.

25. Kooiman, *Luther en de Bijbel*, 79.

26. De Kooter, *Studeervertrekken*, 40.

De Statenvertaling en Luthers vertaling staan wat taal betreft niet tegenover elkaar, maar liggen in elkaars verlengde. Dat blijkt duidelijk als we beide vertalingen naast eigentijdse vertalingen leggen waar niet het taaleigen van de brontaal maar van de doeltaal centraal staat. Dit zijn vertalingen die de zogenaamde dynamisch equivalente vertaalmethode hanteren. Wel ligt binnen hetzelfde spectrum de vertaling van Luther aan de ene kant en de Statenvertaling aan de andere kant. Luther vertaalde gemiddeld vrijer dan de Statenvertalers. Hij vond het minder belangrijk het Hebreeuwse en Griekse taaleigen en idioom te laten doorklinken. Op dit punt zijn tal van verschillen tussen de Lutherbijbel en de Statenvertaling aan te wijzen.

Het feit dat hij het minder belangrijk vond betekent niet dat hij er geen enkel belang aan hechtte. In het Hebreeuws kan de overtreffende trap worden weergegeven door het zelfstandig naamwoord in het meervoud te herhalen. Als voorbeelden noem ik ‘knecht der knechten’, ‘Heere der heeren’ en ‘Koning der koningen’. In deze gevallen geeft Luther – en in navolging van hem ook de Deux-Aesbijbel – het Hebreeuws letterlijk weer.²⁷ Echter, de uitdrukking ‘heilige der heiligen’ vertaalde Luther met ‘allerheiligste’ en Luther vertaalde niet ‘lied der liederen’ maar ‘*Hohelied*’. Ook hier volgt de Deux-Aesbijbel Luther.²⁸

In Mattheüs 12:34 vertaalde Luther welbewust: ‘Wes das Herz voll ist, des geht der Mund über.’ (Waar het hart vol van is, loopt de mond van over.) In zijn brief uit 1530 over het vertalen benoemt hij dat hij de vertaling ‘want uit de overvloed van het hart spreekt

---

27. De Vulgata heeft hier ‘servus servorum’, ‘Dominus dominantium’ en ‘rex regum’. De Deux-Aesbijbel vertaalt deze uitdrukkingen met ‘knecht aller knechten’ (Gen. 9:25), ‘Heere ouer alle heeren’ (Deut. 10:17; Ps. 136:3) en ‘Koninck aller Koningen’ (Ezra 7:12; Ez. 26:7; Dan. 2:37). Het verschil met de Statenvertaling is dat het woord ‘alle’, dat niet in de brontaal voorkomt, wordt ingevoegd.

28. ‘Alderheylichsten’ (Ex. 26:33 e.a.) en ‘Hooghe Liedt’ (Hoogl. 1:1). Dat is een aanwijzing dat hij letterlijk en concordant vertalen minder belangrijk vond. Dat is in deze gevallen des te opvallender, omdat de Vulgata ‘sanctuarii sanctuaria’ en ‘Canticum canticorum’ heeft.

de mond' geen goed Duits vindt.²⁹ Dit is een duidelijk voorbeeld waar de Statenvertalers andere wegen gaan dan Luther. We constateerden al dat de Deux-Aesbijbel voor wat betreft het Nieuwe Testament rechtstreeks uit het Grieks is vertaald. Daarom is hij letterlijker dan de vertaling van het Nieuwe Testament in de Lutherbijbel. In Mattheüs 12:34 heeft de Deux-Aesbijbel: 'Want wt de oueruloedicheyt des herten spreekt de mont.'³⁰ De Statenvertalers konden hier dan ook de Deux-Aesbijbel woordelijk overnemen. Ze vonden het belangrijk dat de lezer via de vertaling de eigenaardigheden van de brontalen leerde kennen. Al was deze uitdrukking dan in het Nederlands niet gebruikelijk, de vertaling als zodanig leverde geen onbegrijpelijk of heel ongebruikelijk Nederlands op.

Bekend is dat Luther in Romeinen 3:28 in de vertaling het woord 'allein/alleen' toevoegde. 'So halten wir nun dafür, daß der Mensch gerecht werde ohne des Gesetzes Werke, *allein* durch den Glauben.' Van rooms-katholieke zijde kwam hierop kritiek. In antwoord op deze kritiek heeft Luther in zijn brief over het vertalen deze toevoeging verdedigd. Van belang is te constateren dat zijn verdediging niet puur theologisch, maar ook taalkundig is. Luther is zich er terdege van bewust dat in Romeinen 3:28 voor het woord 'allein/alleen' geen equivalent in de Griekse brontekst voorkomt. Echter, hij wil geen Latijn of Grieks spreken in zijn vertaling, maar Duits. Als in het Duits het ene gesteld en het andere ontkend wordt, wordt naast het woord 'nicht/kein/niet' het woord 'allein/alleen' gebruikt, dat in het Latijn *solum* luidt. Als voorbeeld noemt Luther dan de uitspraak: 'Ich hab allein (nur) gegessen und noch nicht getrunken.' (Ik heb alleen nog maar gegeten en nog niet gedronken.)³¹

---

29. Luther, *Ein Sendbrief vom Dolmetschen*, 85.

30. Het Grieks heeft ἐκ γὰρ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας τὸ στόμα λαλεῖ.

31. Luther, *Ein Sendbrief vom Dolmetschen*, 84-85.

In dit verband is het van belang op te merken dat in de Statenvertaling in Romeinen 9:11 om een soortgelijke reden door de vertalers het woord ‘vast’ is toegevoegd. Dit woord is dan wel, zoals de Statenvertalers dat bij alle woorden deden die zij ter wille van de duidelijkheid toevoegden, tussen haken geplaatst dan wel cursief gedrukt. Zij voegen het woord ‘vast’ toe om elke gedachte af te snijden dat het Griekse werkwoord *menoō* (μένω) er ruimte voor laat dat het verkiezend voornemen van God gewijzigd zou kunnen worden. Zo willen zij onderstrepen dat mede vanuit Romeinen 9:11 de volharding van de heiligen mag worden beleden. Deze toevoeging is een heel duidelijk voorbeeld dat de Statenvertalers dichter bij Luther staan dan in de populaire beeldvorming het geval is.